

Studia Bezpieczeństwa Narodowego
Zeszyt 36 (2025)
ISSN 2028-2677, s. 99-116
DOI: 10.37055/sbn/202782

Instytut Bezpieczeństwa i Obronności
Wydział Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania
Wojskowa Akademia Techniczna
w Warszawie

National Security Studies
Volume 36 (2025)
ISSN 2028-2677, pp. 99-116
DOI: 10.37055/sbn/202782

Institute of Security and Defense
Faculty of Security, Logistics and Management
Military University of Technology
in Warsaw

DEZINFORMACJA WOJSKOWA I OPERACJE PSYCHOLOGICZNE - ODMIENNOŚĆ DZIAŁAŃ WOBEC WSPÓLNOTY CELÓW

MILITARY DECEPTION AND PSYCHOLOGICAL OPERATIONS - DIFFERENCE IN ACTIONS AGAINST A COMMUNITY OF GOALS

Piotr GALEMBA

Akademia Sztuki Wojennej w Warszawie
ORCID: 0000-0003-0551-4185

Abstrakt: Operacje psychologiczne i dezinformacja wojskowa stanowią szczególnie istotny element walki informacyjnej i wpływania na percepcję, a także proces decyzyjny przeciwnika. Celem artykułu jest usystematyzowanie wiedzy na temat metod, technik oraz narzędzi wykorzystywanych do prowadzenia współczesnych operacji psychologicznych (PSYOPS) i dezinformacji (MILDEC) oraz wskazanie głównych podobieństw i różnic występujących pomiędzy nimi. Problem badawczy postawiony w przeprowadzonych badaniach został sformułowany w formie następującego pytania: w jaki sposób prowadzone są operacje psychologiczne (PSYOPS) oraz dezinformacja wojskowa (MILDEC)? Do tak postawionego problemu badawczego postawiono następującą hipotezę badawczą: operacje psychologiczne oraz dezinformacja wojskowa, mimo, iż ukierunkowane są na wywieranie wpływu na sferę kognitywną przeciwnika i wpływanie na sposób podejmowania przez niego decyzji oraz zachodzące pomiędzy nimi podobieństwa, wykorzystują odmienne sposoby osiągania celów zakładanych przez prowadzącego określone działania, a do ich prowadzenia wykorzystywane są bezpośrednie rozmowy, środki masowego przekazu, w tym portale internetowe. Jednocześnie, odmienny jest również charakter treści wytwarzanych przez PSYOPS i MILDEC. Odpowiedzi na pytanie oraz weryfikacji hipotezy dokonano przy pomocy następujących metod badawczych teoretycznych: analiza i krytyka piśmiennictwa, definiowanie, synteza oraz porównanie. Do przeprowadzenia analizy literatury przedmiotu wykorzystano dokumenty doktrynalne, rozdziały w monografiach i opracowania zwarte a także artykuły naukowe i źródła internetowe. Ograniczeniem w zakresie dostępu i doboru pozycji był natomiast wybór wyłącznie dokumentów nieobjętych klauzulami informacji niejawnych. W artykule scharakteryzowano operacje psychologiczne oraz dezinformację wojskową, następnie porównania, a na ich podstawie wykazane zostały cechy wspólne oraz różnice w ich planowaniu oraz sposobach i narzędziach wykorzystywanych do ich prowadzenia, a także główne wyzwania dla zwiększenia ich skuteczności oraz minimalizacji potencjalnych negatywnych skutków.

Abstract: Psychological Operations (PSYOPS) and Military Deception (MILDEC) constitute a particularly important element of information warfare and of influencing the perception, as well as the decision-making process, of the opponent. The aim of this article is to systematise knowledge of the methods,

techniques and tools used to conduct modern PSYOPS and MILDEC and to identify the main similarities and differences between them. The research problem posed in the conducted research was formulated in the form of the following question: how are PSYOPS and MILDEC conducted? The following research hypothesis was formulated for the research problem posed in this way: PSYOPS and MILDEC, although aimed at influencing the cognitive sphere of the opponent and influencing the way he makes decisions, and the similarities between them, use different ways of achieving the goals assumed by the conductor of specific actions, and direct conversations, mass media, including Internet portals, are used to conduct them. At the same time, the nature of the content produced by PSYOPS and MILDEC is also different. The question was answered and the hypothesis was verified using the following theoretical research methods: literature analysis and criticism, definition, synthesis and comparison. Doctrinal documents, monographs and compact studies, as well as academic articles and internet sources were used for the literature analysis. A limitation in access and selection was the choice of only non-classified documents. The paper characterises PSYOPS and MILDEC, then compares and, on the basis of these, demonstrates commonalities and differences in their planning, in the ways and tools used to conduct them, as well as the main challenges to increasing their effectiveness and minimising their potential negative effects.

Słowa kluczowe: operacje psychologiczne, dezinformacja wojskowa, walka informacyjna, bezpieczeństwo informacyjne, działania niekinetyczne.

Keywords: psychological operations, military deception, information warfare, information security, non-kinetic measures.

Wprowadzenie

Permanentny postęp technologiczny oraz coraz łatwiejszy sposób wytwarzania, pozyskiwania, a także rozpowszechniania danych i informacji, znacząco wpływa na konieczność posiadania zweryfikowanych i prawdziwych informacji. Jednakże, ich pozyskiwanie i utrzymywanie staje się coraz trudniejsze, bowiem wzrost ich ilości, znacząco utrudnia prawidłową weryfikację i filtrowanie informacji częściowo lub całkowicie wprowadzające w błąd. Stanowi to szczególne wyzwanie, a zarazem zagrożenie dla bezpieczeństwa i prawidłowego funkcjonowania państwa oraz sił zbrojnych, dla których posiadanie prawdziwych informacji (na temat sił przeciwnika, własnych i sojuszników), stanowi kluczowy determinant sposobu planowania i prowadzenia działań, a uzyskanie przewagi informacyjnej stanowi jeden z kluczowych elementów przejścia inicjatywy, nie tylko w sferze militarnej, ale także w pozostałych, takich jak technologiczna, ekonomiczna, czy społeczna (Modrzejewski, 2018, s. 91).

Jednymi ze sposobów uzyskania przewagi informacyjnej nad przeciwnikiem są m.in.: zmniejszenie jego możliwości bojowych wynikających z obniżenia morale, zaburzenia jego percepcji i prawidłowego oglądu sytuacji, a tym samym ograniczenie zdolności do podejmowania prawidłowych oraz zgodnych z jego interesem decyzji wynikające z zaburzenia procesu rozpoznania i decyzyjnego, a także ograniczenie poparcia ze strony własnego społeczeństwa i społeczności międzynarodowej (Regulamin, 2008, s. 334-344).

Osiągnięcie tych celów możliwe jest dzięki zastosowaniu działań niekinetycznych ukierunkowanych na sferę kognitywną przeciwnika. Do najbardziej znanych z nich należą operacje psychologiczne i dezinformacja, które, mimo iż często są

ze sobą utożsamiane i stosowane zamiennie (zwłaszcza w przestrzeni medialnej), obejmują odmienne sposoby działania, mogące być prowadzone niezależnie, jak również w ramach przygotowania lub wsparcia innych działań i operacji (Nowacki, Moch, 2019, s. 19-20), a także mogą być prowadzone zarówno w czasie wojny, jak i w czasie kryzysu, a nawet pokoju (*DD-3.10*, 2017, s. 23 oraz s. 29-30).

Ocena aktualnego stanu wiedzy

Dokonując przeglądu literatury można zauważyć, iż zarówno operacje psychologiczne, jak i dezinformacja (pojmowana w węższym i szerszym znaczeniu) nie są nowymi pojęciami. Sposoby ich pojmowania oraz prowadzenia na przestrzeni wieków zmieniały się ze względu na dostosowywanie do możliwości technologicznych, jakie w danym okresie były dostępne. Początkowo prowadzono najprostsze, niezorganizowane formalnie sposoby (Modrzejewski 2020, s. 284), takie jak bezpośrednie rozmowy z wytypowanymi odbiorcami, później z wykorzystaniem prasy, radia, aż po możliwości jakie dała telewizja, Internet i nowe technologie, w tym: sztuczna inteligencja (Nowak, 2007, s. 25-49; Sobek, 2024, s. 74-85). Najstarsze wzmianki, mimo że nienazwane dzisiejszymi terminami, pochodzą z przełomu VI/V w. p.n.e., a sformułowane zostały przez chińskiego stratega – Sun Tzu, który wskazywał na istotę wprowadzenia chaosu w wojskach przeciwnika (Sun Tzu, 1994, s. 17, 20), skonfliktowanie go z sojusznikami (Sun Tzu, 1994, s. 36) oraz istotą poziomu morale w utrzymywaniu zdolności wojska do działania (Sun Tzu, 1994, s. 13). Jednocześnie, uważał również, że *strategia wojny polega na przebiegłości i stwarzaniu złudzeń* (Sun Tzu, 1994, s. 17).

Wśród dostępnych pozycji literatury można odnaleźć różnorodne spojrzenie oraz sposób rozróżniania i definiowania pojęć operacji psychologicznych i dezinformacji, co stanowi istotny problem nie tylko w kontekście zrozumienia ich istoty, ale też w zakresie ich planowania, przeprowadzania i minimalizacji ich potencjalnych negatywnych skutków.

W przypadku operacji psychologicznych, często są one błędnie utożsamiane z szerszą pojęciowo komunikacją strategiczną lub operacjami informacyjnymi (Modrzejewski 2015, s. 41). W literaturze odnaleźć można także pojęcie „wojna psychologiczna”, które powszechnie stosowano w okresie zimnej wojny (*Leksykon wiedzy wojskowej*, 1979, s. 482), a współcześnie zostało niemal całkowicie wyparte z uwagi fakt, że prowadzenie PSYOPS nie musi wiązać się wyłącznie z czasem wojny, ale – jak już zostało wcześniej wspomniane – może być realizowane również w czasie pokoju i kryzysu, czym nie wypełniają znamion wojny w ujęciu prawnym. Ponadto, nadużywanie pojęcia „wojna” powoduje utratę jego istoty i zbytnią bagatelizację (Freedman, 2009, s. 401).

Kolejnym z pojęć, które w literaturze przedmiotu często można spotkać w kontekście PSYOPS jest „walka kognitywna”, które z uwagi na swój stosunkowo krótki okres stosowania, nie posiada jeszcze jednoznacznie sprecyzowanej definicji, a jego użycie zapoczątkowano w kontekście konfliktu na linii Pekin – Tajwan (Czulda, 2022, s. 28-33).

W przypadku dezinformacji trudność w zakresie jej definiowania jest znacznie większa, z uwagi na nieprecyzyjne stosowanie pojęć oraz niejasno określone granice jej prowadzenia. Wynika to przede wszystkim z faktu, że w języku polskim tym pojęciem określane są odmienne zjawiska, tj. używane zarówno do określenia zagadnień związanych z celowymi działaniami propagandowymi, tzw. czarną propagandą (Domalewska 2020, s. 151), niezamierzonym rozpowszechnianiem informacji błędnej (*misinformation*) (Łukasik-Turecka, 2023, s. 252), jak i w kontekście jednej z czterech form maskowania operacyjnego określanego mianem dezinformacji wojskowej – *MILDEC* (DD-3.31, 2018, s. 16), której poświęcone są rozważania w niniejszej pracy. Pierwsze z tych dwóch pojęć stanowi bowiem narzędzie które może być wykorzystane zarówno przez PSYOPS, jak i *MILDEC*, drugie natomiast określa sposób prowadzenia działań ukierunkowanych na wprowadzenie przeciwnika w błąd, określane w przeszłości terminem fortelu lub podstęp.

Szczególny wzrost zainteresowania problematyką dezinformacji i operacji psychologicznych nastąpił w II i III dekadzie XXI wieku, co jest związane z intensyfikacją tego rodzaju działań prowadzonych przez Rosję oraz powiązane z nią państwa (zwłaszcza Białoruś). Powstało i nadal powstaje w tym zakresie wiele opracowań (Bączek, 2020; Darczewska, 2019; Kacała, 2015; Łukasik-Turecka, 2023; Modrzejewski, 2018; Olechowski, 2022; Szymańska, 2023), a pojęcia te weszły także do języka powszechnego i wykorzystywane są często bez większej refleksji nad ich znaczeniem, czego przykładem mogą być wypowiedzi medialne celebrytów, dziennikarzy i polityków w kontekście kryzysu migracyjnego na granicy polsko-białoruskiej, czy też działań zbrojnych na Ukrainie (Łukasik-Turecka, 2023, s. 253).

Metodyka badań

Przedstawione powyższe rozważania dotyczące weryfikacji literatury przedmiotu, stanowią wstęp oraz swoistą podstawę do dalszego rozpatrywania i zrozumienia istoty tematyki operacji psychologicznych i dezinformacji (Cisek, 2010, s. 274-275). Jak można zauważyć w czasie przeglądu literatury, istnieje wiele nieścisłości w zakresie definiowania oraz niedookreślone obszary działania tych dwóch elementów.

W związku z powyższym, celem badań jest usystematyzowanie wiedzy na temat sposobów i narzędzi wykorzystywanych do prowadzenia współczesnych operacji psychologicznych (PSYOPS) oraz dezinformacji (*MILDEC*), a także wskazanie głównych podobieństw i różnic występujących pomiędzy nimi.

Realizacja tego celu możliwa jest poprzez odpowiedź na następujący główny problem badawczy: w jaki sposób prowadzone są operacje psychologiczne (PSYOPS) oraz dezinformacja wojskowa (MILDEC)?

Dla tak sformułowanego problemu głównego postawiono następującą hipotezę badawczą: Operacje psychologiczne oraz dezinformacja wojskowa, mimo że ukierunkowane są na wywieranie wpływu na sferę kognitywną przeciwnika i wpływanie na sposób podejmowania przez niego decyzji oraz zachodzące pomiędzy nimi podobieństwa, wykorzystują odmienne sposoby osiągania celów zakładanych przez prowadzącego określone działania, a do ich prowadzenia wykorzystywane są bezpośrednie rozmowy, środki masowego przekazu, w tym portale Internetowe. Jednocześnie, odmienny jest również charakter treści wytwarzanych przez PSYOPS i MILDEC.

W celu odpowiedzi na pytanie postawione jako główny problem badawczy i weryfikacji powyższej hipotezy, wykorzystane zostały następujące teoretyczne metody badawcze: analiza i krytyka piśmiennictwa (Cisek, 2010, s. 274-275), synteza, a także definiowanie i porównanie (Apanowicz 2000, s. 24-28, 114-115, 170).

Pierwsza z nich stanowi fundamentalny element przeprowadzonych badań, bowiem została wykorzystana do przeprowadzenia wnikliwej analizy dostępnej literatury przedmiotu, która w dalszej kolejności stanowiła podstawę do krytyki otrzymanych w niej wyników, poddanych później dyskusji. Do jej przeprowadzenia wykorzystano zarówno dokumenty doktrynalne, rozdziały w monografiach i opracowania zwarte oraz artykuły naukowe i źródła internetowe, które stanowią zarówno polski, jak i zagraniczny dorobek naukowy. W tym miejscu należy natomiast wspomnieć, że z uwagi na charakter badanego zagadnienia, wiele dokumentów jest objęte klauzulą informacji niejawnych, co stanowiło istotne ograniczenie w doborze źródeł z zakresu dokumentów normatywnych i doktrynalnych.

Zebrane w czasie jej prowadzenia dane zostały następnie zagregowane i usystematyzowane, dzięki czemu możliwe było wykorzystanie kolejnej metody badawczej, tj. syntezy (Apanowicz, 2000, s. 28). Umożliwiło to połączenie poszczególnych danych i informacji w celu właściwego, spójnego i ujednoliconego opisu dwóch badanych zagadnień, co pozwoliło na wskazanie charakterystycznych elementów, zasad przygotowywania treści i sposobów ich rozpowszechniania w ramach prowadzonych działań psychologicznych i dezinformacyjnych.

Trzecią z wykorzystanych metod badawczych była metoda definiowania, która oparta na analizie i syntezie oraz interpretacji otrzymanych w czasie jej przeprowadzania wyników pozwoliła na określenie oraz wyjaśnienie podstawowych definicji i pojęć stosowanych w literaturze przedmiotu, w celu prawidłowego zrozumienia omawianych zagadnień oraz właściwego rozróżnienia stosowanych pojęć (Apanowicz, 2000, s. 170), a także późniejszego wskazania podobieństw i różnic zachodzących pomiędzy badanymi zjawiskami.

Ostatnią z wykorzystanych metod było porównanie, które wykorzystując informacje otrzymane na podstawie wyników badań przeprowadzonych z wykorzystaniem wyżej opisanych metod badawczych, umożliwiło autorowi wskazanie podobieństw i różnic zachodzących pomiędzy dwoma badanymi i opisywanymi w niniejszej pracy zjawiskami (Apanowicz, 2000, s. 27). Jednakże, z uwagi na fakt, że wspomniana metoda nie daje sama w sobie pełnych możliwości wnioskowania, konieczne było poddanie otrzymanych wyników wspomnianej już syntezie (Apanowicz, 2000, s. 28), na podstawie której przedstawiono uogólnione wnioski w zakresie podobieństw i różnic zachodzących pomiędzy badanymi PSYOPS i MILDEC, co pozwoliło na odpowiedzenie na postawiony problem badawczy oraz weryfikację hipotezy.

Operacje psychologiczne (PSYOPS)

Pierwszym z rozpatrywanych w niniejszej pracy zjawisk, są operacje psychologiczne. Doktrynalną definicję tego pojęcia – przyjętą na potrzeby rozważań prowadzonych w niniejszej pracy – odnaleźć można w DD-3.10.1 (B) – *operacje psychologiczne* wprowadzonej do użytku w 2017 r., zgodnie z którą *stanowią one planowy proces przekazywania przygotowanych treści za pomocą różnych środków komunikacji do wyselekcjonowanych i zatwierdzonych obiektów oddziaływania (odbiorców) w celu wywołania oczekiwanej zmiany percepcji, postaw i zachowań, która umożliwi osiągnięcie zamierzonych celów politycznych i wojskowych* (DD-3.10.1, 2017, s. 12).

Warto w tym miejscu jednak wspomnieć, iż w literaturze przedmiotu często stosuje się je zamiennie z pojęciem „działania psychologiczne”, które mimo że jest węższe znaczeniowo, nie odbiega zbytnio pod względem definicyjnym (Kacała, 2014, s. 8), a jego wyjaśnienie można odnaleźć w *Regulaminie Działań Wojsk Lądowych* z 2008 r., w którym określono je, jako: *planowe działania w czasie pokoju, kryzysu i wojny przy użyciu metod komunikacji innych środków, skierowane do wrogich, przyjaznych lub neutralnych odbiorców wpływające na ich postawy i zachowania z zamiarem osiągnięcia pożądaných celów politycznych i wojskowych* (Regulamin, 2008, s. 336).

Jak można zauważyć, cechami wspólnymi tych definicji, są: planowość działań, wykorzystywanie wszelkich dostępnych środków (zwłaszcza komunikacyjnych), jasno określony, sprecyzowany i zweryfikowany obiorca (obiekt oddziaływania) oraz cel, którym jest oddziaływanie na percepcję, morale i procesy decyzyjne przeciwnika.

Dokonując analizy dostępnej literatury przedmiotu, można również zauważyć, że cele prowadzenia operacji psychologicznych można podzielić na: osłabienie woli (kierowane do przeciwnika), wzmocnienie pozytywnych postaw (kierowane do

sojuszników) oraz wzbudzenie niechęci współpracy lub przeciwnie – zwiększenia zaangażowania i poparcia (podmioty neutralne) (*Regulamin*, 2008, s. 336-337).

Inny podział zaprezentowany został przez M. C. Libickiego, który dokonał klasyfikacji operacji psychologiczne na cztery kategorie: przeciwko woli narodu (m.in. wpływ na poziom morale narodu, spadek zaufania do instytucji państwa, polaryzacja społeczeństwa), przeciwko dowództwu przeciwnika (zaburzenie percepcji i właściwej oceny zaangażowania i pobudek działania sił i środków), przeciwko żołnierzom przeciwnika (osłabienie morale, skłonienie do dezercji, potęgowanie strachu), a także konflikt kulturowy (powodowanie niepokoju społecznych, potęgowanie strachu, zaburzanie percepcji i właściwego osądu bieżącej sytuacji) (Libicki, 1995, s. 41-47).

Jednoznaczne określenie metod, technik i narzędzi wykorzystywanych do prowadzenia operacji psychologicznych, jest niemalże niemożliwe, co wiąże się z dużą dynamiką możliwości, jakie daje współczesna technika i technologia, a także z uwagi na fakt, że każda z operacji jest odmiennym elementem, dostosowywanym do aktualnych potrzeb, możliwości i sytuacji.

Wśród głównych metod kreowania treści w ramach przygotowywania produktów PSYOPS, wyróżnić można kilka odmiennych klasyfikacji. Jedną z nich (określoną przez jej autorów w kontekście treści propagandowych, ale możliwą do zastosowania w czasie przygotowywania ogółu szerszych pojęciowo operacji psychologicznych), jest zaprezentowany przez A. i H. Tofflerów podział, obejmujący takie metody, jak: oskarżenie o okrucieństwo, *hiperboliczna inflacja stawek o które toczy się bitwa lub cała wojna*, dehumanizacja przeciwnika i demonizacja jego przywódców politycznych i wojskowych, polaryzowanie, odwołanie do *boskich sankcji oraz sił wyższych*, a także *metapropaganda* (Toffler, Toffler, 2006, s. 190-192).

W rosyjskim ujęciu, najpowszechniej znanymi metodami, są metody zarządzania refleksyjnego określone przez S. Komowa, do których należą: odwrócenie uwagi, przeciążenie, paraliżowanie, wyczerpanie, inscenizacja, dezintegracja, uspokojenie obiektu agresji, zastraszenie wroga, prowokacja, sugestia oraz nacisk (Pacek, 2022, s. 61-62). W tym miejscu należy podkreślić, że rosyjskie spojrzenie na prowadzenie operacji psychologicznych (a dokładniej informacyjno-psychologicznych) jest odmienne względem prowadzonych przez państwa NATO. Nie tylko pod względem ich globalnego prowadzenia, ale także z uwagi na fakt, że obiektem oddziaływania, oprócz przeciwnika, sojuszników oraz podmiotów neutralnych może być także na społeczeństwo własne, co w państwach demokratycznych jest niedopuszczalne (Pacek, 2022, s. 63; *DD-3.10.1*, 2017, s. 11).

Szczególnie istotną cechą treści kreowanych w ramach prowadzonych operacji psychologicznych, jest wykorzystywanie różnorodnego poziomu ukrywania nadawcy tych treści i odmiennym poziomem zafałszowania treści. PSYOPS wykorzystuje bowiem wszystkie rodzaje propagandy – białą, ze znanym i prawdziwym nadawcą i celem (np. ulotki kierowane do jeńców wojennych lub żołnierzy przeciwnika

skłaniających do złożenia broni), szarą – z ukrytym nadawcą wykorzystującą manipulację prawdziwymi informacjami (np. artykuły w gazetach, nagłówki artykułów internetowych), a także czarną – z nieznanym lub nieprawdziwym nadawcą i obejmującą całkowicie sfabrykowane treści (np. falsyfikaty dokumentów, fotomontaż i tak dalej) (Domalewska, 2020, s. 151)

Prowadzone operacje psychologiczne, bez względu na wykorzystywane metody oraz narzędzia oddziaływania, muszą być zgodne z określonymi zasadami, których nieprzestrzeganie może powodować skutki odwrotne do zakładanych w czasie ich planowania. Do najważniejszych z nich należą: bezpośredniego zaangażowanie dowódców, orientacji na efekty, zrozumienia, oceny, synergii, aktualności, wiarygodności oraz spójności (DD-3.10.1, 2017, s. 15-18). Można zatem stwierdzić, że najistotniejszymi wymaganiami dla prawidłowego procesu planowania oraz realizacji działań w ramach PSYOPS, jest właściwe określenie aktualnej sytuacji i charakterystyki podmiotu, który typowany jest jako obiekt oddziaływania (odbiorca), a także spójność rozpowszechnianych treści z innymi elementami prowadzonymi w ramach komunikacji strategicznej (StratCom) i innymi działaniami. Należy bowiem pamiętać, że każdy teren posiada swoje własne uwarunkowania, a grupa społeczna posiada odmienne możliwości oraz sposoby rozumienia tych samych przekazów, co może mieć kluczowy wpływ na skuteczność ich oddziaływania. Z tego powodu, konieczne jest także permanentne prowadzenie ewaluacji i oceny przeprowadzanych działań w celu minimalizacji ewentualnych niezamierzonych skutków, które nie tylko nie przyniosą korzyści, ale jednocześnie mogą przynieść straty prowadzącemu ofensywne operacje psychologiczne.

Prowadzenie operacji psychologicznych, mimo opracowania nawet najdoskonalszych treści i produktów PSYOPS, czy też zastosowania się do wszystkich z wyżej wymienionych zasad, nie odniosą żadnego efektu, bez właściwego doboru narzędzi i sposobu ich rozpowszechniania. Podstawową klasyfikacją sposobów oddziaływania, jest podział na oddziaływanie bezpośrednie i pośrednie (Szpyra, 2003, s. 130). Pierwszy z nich obejmuje bezpośrednie rozmowy, a jego wykorzystanie ograniczone jest do wywierania wpływu na wytypowane osoby lub niewielkie grupy. Oddziaływanie pośrednie jest natomiast wykorzystywane w celu oddziaływania na odbiorców masowych, a do jego narzędzi zalicza się (Szpyra 2003, s. 130-134):

- materiały drukowane - m.in. prasę, druki ulotne, plakaty, afisze, materiały poglądowe, infografiki, druki zwarte – broszury, książki i inne;
- audycje elektroakustyczne (informacyjne – przekazujące określoną treść, nękające – wykorzystujące dźwięki i częstotliwości wywołujące określoną reakcję, mieszane – łączące ze sobą oba warianty);
- audycje radiowe;
- telewizję i kinematografię (filmy, bajki, reklamy, „reportaże”);
- Internet wraz z mediami społecznościowymi.

Podsumowując powyższe krótkie rozważania poświęcone charakterystyce operacji psychologicznych można zauważyć, że są to skoordynowane i planowe działania, ukierunkowane na wywołanie odpowiedniej reakcji u odbiorcy poprzez oddziaływanie psychologiczne, wykorzystujące różnego rodzaju specjalnie opracowywane teksty, obrazy i inne produkty PSYOPS, których treść i forma przedstawienia może zawierać zarówno prawdziwe informacje, jak również posługiwać się półprawdami lub fałszyfikatami. Sposób ich rozprzestrzeniania zależy natomiast od możliwości, czasu i terenu jakimi dysponuje prowadzący daną operację psychologiczną, jak również od zdolności i sposobu ich rozumienia przez wytypowany obiekt oddziaływania (odbiorcę).

Dezinformacja

Drugim z rozpatrywanych w niniejszej pracy pojęć, jest dezinformacja. W literaturze przedmiotu oraz przestrzeni medialnej często można odnaleźć pozycje i sformułowania wykorzystujące termin *dezinformacja*, jednakże w wielu przypadkach jest on nadużywany do określenia wszelkiego rodzaju działań wykorzystujących treści nieprawdziwe lub pozorne, co zaciera jej właściwe rozumienie, a tym samym jej istotę.

Definicję dezinformacji, w rozumieniu dezinformacji wojskowej (MILDEC) można odnaleźć m.in. w *Leksykonie Wiedzy Wojskowej* z 1979 r., w którym określono ją jako *rozpowszechnianie nieprawdziwych wiadomości i dokumentów dla wprowadzenia w błąd nieprzyjaciela co do faktycznego zamiaru, organizacji i prowadzenia operacji (walki, bitwy), a także składu wojsk własnych. [...] jest jednym z podstawowych sposobów realizacji zadań maskowania strategicznego, świadomi również jeden z elementów maskowania operacyjnego* (*Leksykon*, 1979, s. 87). Kolejna z definicji jest przedstawiona w *Regulaminie Działania Wojsk Lądowych*, w którym określona została jako *przedsięwzięcia, których zadaniem jest wprowadzenie w błąd przeciwnika przez: manipulację, zniekształcenie lub fałszowanie faktów w celu wywołania u niego reakcji niekorzystnej dla jego własnych interesów, w taki sposób, aby spowodować, żeby przyjął zdarzenia symulowane za prawdziwe* (*Regulamin*, 2008, s. 334).

W tym miejscu warto również wspomnieć o jednej z najistotniejszych definicji *dezinformacji*, bowiem pochodzącej z doktryny opisującej sposoby i zasady jej prowadzenie, tj. *DD-3.31 (A) – Maskowanie operacyjne* z 2018 r. Jak można zauważyć dokonując analizy tego dokumentu, dezinformowanie stanowi jedną z czterech form maskowania operacyjnego, na które składają się także: pozorowanie, ukrywanie (kamufaż) i ochrona informacji krytycznej. Zgodnie z przedstawioną tam definicją, jest to *celowe opracowywanie i rozpowszechnianie lub bezpośrednie przekazywanie*

rozpoznaniu przeciwnika błędnych wiadomości o stanie wojsk i zamiarach operacyjnych (DD-3.31, 2018, s. 16).

O ile dezinformacja może być prowadzona przez różne podmioty, w tym również pozapaństwowe, dla bezpieczeństwa i prawidłowego funkcjonowania państwa oraz sił zbrojnych najistotniejszą rolę odgrywa dezinformacja wojskowa (MILDEC), która rozumiana jest jako *zaplanowane i zamierzone działania w celu dezinformacji procesu decyzyjnego potencjalnego przeciwnika poprzez oddziaływanie na dowódcę, a tym samym jego cykl decyzyjny* (DD-3.31, 2018, s. 60). Jednakże, jak zauważa Z. Modrzejewski nie należy jej rozumieć jako działania prowadzone przez siły zbrojne, a jako taką, której działania ukierunkowane są na ich prawidłowe funkcjonowanie, ale w celu odróżnienia jej od innych rodzajów dezinformacji, występującej w głównej mierze w przestrzeni medialnej i w sferze codziennej komunikacji (Modrzejewski, 2020, s. 224).

Z powyższych definicji można wywnioskować, że są to działania obejmujące przygotowywanie i rozpowszechnianie dostępnymi sposobami treści wprowadzające w błąd, które zostały spreparowane w celu wpłynięcia na proces rozpoznania i decyzyjny przeciwnika, a tym samym uniemożliwić mu podjęcie właściwych decyzji i wydania rozkazów umożliwiających osiągnięcia zakładanych przez niego celów.

Cele dezinformacji podzielić można na główny – uzyskanie przewagi nad przeciwnikiem wynikające z dokonania przez niego wyboru niewłaściwego wariantu i niewykorzystaniu pełnego potencjału swoich sił i środków oraz cele szczegółowe: uzyskanie zaskoczenia, zapewnienie bezpieczeństwa działań, uniemożliwienie swobody działań dowódcy, wprowadzenie w błąd przeciwnika, a także zminimalizowanie strat własnych oraz ograniczenie czasu działań i poziomu wykorzystania sił i środków (Modrzejewski, 2020, s. 226; *Regulamin*, 2008, s. 334).

Ze względu na wykorzystywany sposób przekazywania przeciwnikowi wytworzonych produktów dezinformacji, można podzielić ją na 4 rodzaje (DD-3.31, 2018, s. 16; Modrzejewski, 2015, s. 92):

- agenturalna – wprowadzanie w błąd komórek rozpoznania, poprzez pośredni lub bezpośredni kontakt;
- elektroniczna (radioelektroniczna) – przekazywana drogą radiową fałszyfikatów rozkazów i komend, także z wykorzystywaniem dużej ilości sprzętu łączności i informatyki w pozornym miejscu;
- przez środki masowego przekazu – z wykorzystaniem oficjalnych publikacji, przekazów medialnych, a także portali internetowych i mediów społecznościowych;
- inspiracja otoczenia – wprowadzanie w błąd rozpoznania przeciwnika z wykorzystaniem rozpowszechniania wśród ludności cywilnej niezgodnych z rzeczywistością informacji na temat sił własnych i sojuszników.

Podobnie jak w przypadku operacji psychologicznej, także w czasie prowadzenia dezinformacji konieczne jest przestrzeganie określonych zasad, zwiększających

skuteczność i minimalizujących ryzyko wystąpienia niepożądanych efektów. Jak wskazuje Z. Modrzejewski, można wyodrębnić następujące zasady: celowość (precyzyjne określenie celu i odbiorcy), przygotowanie (określenie możliwości, metod i narzędzi oraz ocena potencjalnych skutków), scentralizowane kierowanie (jego brak powoduje powstanie chaosu informacyjnego, czego negatywnym skutkiem może być dezinformowanie sił własnych lub sojuszników), wiarygodność (musi być adekwatna i dopasowana do charakteru aktualnej sytuacji), potwierdzenie (musi być możliwa do potwierdzenia lub w pewnym stopniu uwiarygodniona poprzez inne źródła), elastyczność (dostosowywanie do zmian zachodzących czasie realizacji zadań), koordynacja czasowa (zaplanowanie i prowadzenie z odpowiednim wyprzedzeniem umożliwiającym ich odebranie oraz w sposób niezagrożający realizacji innych działań, zwłaszcza w zakresie INFOOPS), bezpieczeństwo (niewzbudzanie podejrzeń u przeciwnika)(Modrzejewski, 2015, s. 80-82).

Konieczne wydaje się w tym miejscu zwrócenie uwagi na zasady koordynacji czasowej, potwierdzenia oraz bezpieczeństwa, których nieprzestrzeganie nie tylko nie przyniesie zamierzonych efektów, ale wręcz może stanowić powód klęski prowadzącego dane działania dezinformacyjne. Należy bowiem pamiętać, że każda ze stron prowadzi rozpoznanie z różnych źródeł, weryfikując uzyskane dane wywiadowcze, poddając je analizie. Z tego powodu treści rozpowszechniane w ramach działań dezinformacyjnych, muszą być zdywersyfikowane w celu ich uwiarygodnienia i skłonienia przeciwnika do uznania za prawdziwe. Ponadto, należy podkreślić, że nie tylko rozpoznanie, ale także proces dowodzenia realizowany jest w różnej perspektywie czasowej, w zależności od poziomu dowodzenia, a wydawane przez danego dowódcę dokumentów dowodzenia uwzględnia także czas na przygotowanie działań przez podległe oddziały i pododdziały (DD. 3.2.5, 2007, s. 55). Z tego powodu należy uwzględnić, czas nie tylko na przygotowanie i udostępnienie przeciwnikowi wytworzonych danych, ale też czas na ich weryfikację, przygotowanie dokumentów rozkazodawczych oraz ewentualne podjęcie przez niego określonych działań, przy jednoczesnym przygotowaniu własnych sił i środków do różnych wariantów działania, w taki sposób, aby w jak największym stopniu ograniczyć powstawanie dezinformacji we własnych siłach, spowodowanych zbyt dużą ilością niezwyfikowanych lub sprzecznych ze sobą informacji.

Produkty przygotowywane na potrzeby prowadzenia dezinformacji zawierają treści wprowadzające w błąd (na co wskazuje przedrostek *dez-* w tym pojęciu), zachowujących jednocześnie pozory informacji prawdziwej, bazujących w głównej mierze na falsyfikatach dokumentów, fotomontażach i wykreowanych filmach, jak również rozbudowanych scenariuszach zdarzeń (np. operacja *Mincemeat*, czy *Bodyguard*) (Wrzosek, 2005, s. 23-24, s. 33-35). Współcześnie szczególną rolę w ich przygotowywaniu odgrywają możliwości jakie daje sztuczna inteligencja, która umożliwia na znacznie szybsze i tańsze opracowanie tekstów, przygotowywanie zdjęć i ilustracji (Sobek, 2024, s.77-85), a nawet filmów przedstawiających realne

postacie i wykorzystujące ich mimikę i głos, nazywane mianem *deepfake*. (Wasiuta, Wasiuta, 2019, s. 20-24), których weryfikacja i wykrycie fałszerstwa są czasochłonne, a często również drogie i wymagające wnikliwej i szczegółowej analizy wszystkich kadrów i przedstawianych na nich szczegółów.

Podsumowując powyższe krótkie rozważania mające na celu charakterystykę dezinformacji, a w szczególności dezinformacji wojskowej, można wyciągnąć następujące wnioski: obejmuje ona skoordynowane i planowe działania, które ukierunkowane są na wprowadzenie w błąd rozpoznanie przeciwnika, a tym samym podejmowanie przez dowódcę niewłaściwej decyzji i wyboru niekorzystnego dla niego wariantu działania; treści przygotowane w ramach dezinformacji mogą być rozpowszechniane przy użyciu różnych sposobów, tj. bezpośredni, z wykorzystaniem łączności radiowych, środków masowego przekazu, a także poprzez rozpowszechnienie nieprawdziwych informacji wśród ludności cywilnej; treści wytwarzane w ramach dezinformacji stanowią informacje mające na celu wprowadzenie w błąd, jednakże przygotowane w taki sposób, aby ich weryfikacja wymagała dużych nakładów czasu i finansowych, ze względu na ich pozorne cechy informacji prawdziwej, której potwierdzenie można odnaleźć w innych dostępnych źródłach, a także ze względu na uwierzytelnianie ich rozpowszechnianymi prawdziwymi informacjami; produktami dezinformacji mogą być natomiast proste treści, takie jak tekst, obraz, lub szkic taktyczny, jak również bardziej rozbudowane – spreparowane nagrania, czy rozbudowane operacje dezinformacyjne wykorzystujące wiele odmiennych narzędzi i sposobów dostarczania ich przeciwnikowi.

Podobieństwa i różnice między operacjami psychologicznymi a dezinformacją – dyskusja

Przeprowadzona w poprzednich częściach niniejszej pracy charakterystyka operacji psychologicznych i dezinformacji, miała na celu usystematyzowanie wiedzy na temat omawianych zagadnień oraz wskazanie podstawowych cech wspólnych i występujących pomiędzy nimi różnic.

Podobieństwami występującymi pomiędzy operacjami psychologicznymi, a dezinformacją, jakie można wskazać na podstawie powyższych rozważań są:

- celowe i planowe działanie – w obu przypadkach, fundamentalnym determinantem ich skuteczności jest właściwa charakterystyka potencjalnego obiektu oddziaływania (odbiorcy), zwłaszcza w zakresie sposobu jego rozumowania oraz poziomu posiadanej przez niego wiedzy, a także skrupulatne zaplanowanie tego jakie treści oraz w jaki sposób będą przygotowywane i rozpowszechniane;
- mogą być prowadzone samodzielnie, jak również uzupełniać się wzajemnie, a także wspierać i być wspierane przez inne rodzaje działań, zarówno

- w ramach operacji informacyjnych (INFOOPS), jak również poprzez prowadzenie innych działań niekonwencjonalnych i konwencjonalnych;
- ich celem jest wywołanie u określonego odbiorcy zamierzony przez prowadzącego daną operację sposobu postrzegania rzeczywistości, ograniczenia jego zdolności decyzyjnych, a tym samym podejmowanie działań niezgodnych z jego interesami lub ograniczenie jego potencjału i inicjatywy;
 - w przypadku państw demokratycznych – nie mogą być one prowadzone w stosunku do własnego społeczeństwa, a ich rolę w tym zakresie przejmują inne funkcje komunikacji strategicznej.

Oprócz powyższych podobieństw, występują także znaczące różnice, które wpływają na to w jaki sposób i przy użyciu którego rodzaju operacji zostaną wykorzystane. Najistotniejszymi z nich są:

- obiekt oddziaływania (odbiorca) – w przypadku PSYOPS mogą to być pojedynczy żołnierze, osoby cywilne (zwłaszcza celebryci, politycy), decydenci polityczni, dowódcy wojskowi, wytypowane grupy społeczne, a nawet całe narody i cywilizacje (kręgi kulturowe), mogące być dla prowadzącego daną operację przeciwnikiem, sojusznikiem lub podmiotem neutralnym (niezdecydowanym); w przypadku prowadzonych operacji dezinformacyjnych obiektem oddziaływania jest dowódca przeciwnika, poprzez ograniczenie, a nawet sparaliżowanie jego zdolności decyzyjnych;
- wykorzystywane treści – rozpowszechniane w ramach operacji psychologicznych mogą obejmować zarówno prawdziwe informacje opierające się na zebranych dowodach (np. wykorzystujące nagrania przygotowane przez *Combat Camera*) lub informacyjne i nakłaniające do określonego działania (np. dezercji), jak również wykorzystujące półprawdy, a nawet informacje wprowadzające w błąd (w tym m. in. *deepfake*, fotomontaż, falsyfikaty dokumentów); w przypadku dezinformacji, wytwarzane na potrzeby prowadzenia działań w głównej mierze stanowią informacje wprowadzające w błąd, której celem jest wprowadzenia chaosu informacyjnego uniemożliwiającego właściwą weryfikację posiadanych danych i informacji wywiadowczych, jednakże przedstawionych w taki sposób, aby była niezwykle wiarygodna i możliwa do potwierdzenia także w innych źródłach, a jej weryfikacja i wykrycie było niemalże niemożliwe;
- sposób działania – o ile PSYOPS i MILDEC mogą wykorzystywać podobne kanały i narzędzia oddziaływania, to zachodzi jednak różnica pomiędzy sposobami jawność prowadzącego daną operację; w przypadku operacji psychologicznych, prowadzący dane działania może być jawny (tj. znany odbiorcy – np. z wykorzystaniem ulotek lub oddziaływania akustycznego) lub też ukryty (dzięki wykorzystywaniu narzędzi umożliwiających animizację nadawcy – np. przy użyciu mediów społecznościowych i innych portali Internetowych); w przypadku dezinformacji gracz prowadzący dane

działania zwykle jest ukryty, co ma na celu utrudnienie wytypowanemu odbiorcy weryfikację prawdziwości pozyskanych przez niego danych.

Na koniec przeprowadzonych w niniejszej pracy rozważań warto także wspomnieć, że zarówno PSYOPS, jak i MILDEC stanowiły i stanowią istotny element uzyskiwania przewagi, zarówno informacyjnej, jak i w pozostałych sferach, a ich znaczenie będzie się stale zwiększało. Możliwości oddziaływania na społeczeństwa, kierownictwo cywilne oraz dowódców i ich sztaby wynikające z postępu technologicznego dającego nowe narzędzia do kreowania treści (ze szczególnym uwzględnieniem cyfrowej obróbki zdjęć, montażu dźwięku na podstawie próbki głosu, a nawet tworzenie filmów na podstawie fotografii lub cyfrowych awatarów), a także permanentnego wzrostu ilości danych rozpowszechnianych w globalnych zasobach informacyjnych, które utrudniają ich weryfikację, a tym samym ułatwiają manipulację i wpływanie na percepcję potencjalnych odbiorców, wobec których prowadzone są operacje psychologiczne i dezinformacyjne.

Powyższe powoduje, że wraz z nowymi możliwościami prowadzenia działań ofensywnych w zakresie PSYOPS i MILDEC, analogicznie wzrasta także poziom ryzyka i powstają nowe zagrożenia wynikające z ich zastosowania przez stronę przeciwną, czego przykładem jest wzrost ilości treści dezinformacyjnych i służące oddziaływaniu psychologicznemu wytwarzanych w czasie pandemii COVID-19, czy obecnie związanych konfliktem zbrojnym na Ukrainie. Powoduje to konieczność zgłębienia badań w tym zakresie w celu wskazania głównych kierunków rozwoju, a także sposobów minimalizacji ich potencjalnych skutków. Jednocześnie konieczna staje się także aktualizacja i uproszczenie treści w obowiązujących dokumentach doktrynalnych, która pozwoli na znacznie bardziej precyzyjne określenie poszczególnych zakresów i definicji w celu ograniczenia ryzyka – *nomen omen* – dezinformacji w badanym zakresie jaki może wystąpić w SZ RP i nauce na skutek rozbieżności w pojmowaniu i tłumaczeniu takich pojęć jak maskowanie, pozorowanie, dezinformowanie, propaganda, etc.

Wnioski

Podsumowując przeprowadzone przez autora rozważania na temat operacji psychologicznych (PSYOPS) i dezinformacji (MILDEC), należy podkreślić, że odgrywają one niezwykle istotną rolę w niekinetycznym uzyskiwaniu przewagi nad przeciwnikiem, a ich celem jest takie wpłynięcie na jego sferę kognitywną, aby zaburzyć jego sposób postrzegania rzeczywistości i ograniczenie zdolności decyzyjnych, a tym samym podejmowanie działań niezgodnych z jego interesami lub ograniczenie jego potencjału i inicjatywy. Ich cechami wspólnymi są ponadto celowość i planowość, a także konieczność koordynacji z innymi funkcjami i działaniami, zwłaszcza w zakresie INFOOPS.

Jednakże, posługują się odmiennymi narzędziami i sposobami przygotowywania i rozpowszechniania wykreowanych produktów. W przypadku PSYOPS wykorzystywane są wszystkie trzy rodzaje propagandy (biała, szara i czarne), natomiast dezinformacja wykorzystuje w głównej mierze treści niezgodne z rzeczywistością i wprowadzające w błąd. Analogicznie, w przypadku PSYOPS gracz prowadzący daną operację może być dla odbiorcy jawny, jak i utajniony, natomiast w przypadku MILDEC jest on niemal zawsze ukryty.

Tak przedstawione charakterystyki i opracowane na ich podstawie wnioski potwierdzają przyjętą hipotezę badawczą.

Na koniec należy ponownie podkreślić, iż przedstawione w niniejszej pracy rozważania stanowią zaledwie niewielki fragment złożonej problematyki PSYOPS i MILDEC, które wymagają prowadzenia dalszych badań.

BIBLIOGRAFIA

1. Apanowicz, J., 2000, Metodologiczne elementy procesu poznania naukowego w teorii organizacji i zarządzania, Gdynia: Wydawnictwo Diecezji Pelpińskiej „Bernardinum”.
2. Bączek, P., Dezinformacja jako zagrożenie dla bezpieczeństwa informacyjnego współczesnych społeczeństw. *Security Review*, 2020, 4, 3-18,
3. Bień-Kacała, A., Kacała, T., Działania psychologiczno-dezinformacyjne rosyjskich służb specjalnych, *Studia Politologiczne*, 2017, 43, 148-164.
4. Cisek, S., Metoda analizy i krytyki piśmiennictwa w nauce o informacji i bibliotekoznawstwie w XXI wieku. *Przegląd Biblioteczny*, 2010, 3, 273-284.
5. Czulda, R., Chińska wojna kognitywna. *Układ Sił*, 2022, 33, 28-33.
6. Darczewska, J., Między jawną dezinformacją a niejawną praktyką. Gry rosyjskich służb. *Punkt Widzenia*, 2019, 73, OSW.
7. DD-3.2.5 – Planowanie działań na szczeblu taktycznym w Wojskach Lądowych, 2007, Warszawa: DWLąd.
8. DD-3.10 (A) – Operacje informacyjne, 2017, Bydgoszcz: MON. CDiS SZ.
9. DD-3.10.1 (B) – Operacje Psychologiczne, 2017, Bydgoszcz: MON. CDiS SZ.
10. DD-3.31 (A) – Maskowanie operacyjne, 2018, Bydgoszcz: MON. CDiS SZ.
11. Denning, D. E. 2002, *Wojna informacyjna i bezpieczeństwo informacji*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowo-Techniczne.
12. Domalewska, D., 2020, Wielowymiarowość komunikacji w kontekście bezpieczeństwa: Komunikacja w sytuacji kryzysowej i strategicznej, Warszawa: ASzWoj.
13. Dubiel, A., Operacje informacyjno-psychologiczne jako zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa. *Chorzowskie Studia Polityczne*, 2018, 15, 257-266.
14. Freedman, L., 2009, Przyszłość studiów strategicznych [w:] J. Baylis, J. Wirtz, C. S. Gray, E. Cohen, red., *Strategia we współczesnym świecie. Wprowadzenie do studiów strategicznych*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 389-405.
15. Kacała, T., 2014, *Działania psychologiczne w Siłach Zbrojnych RP*, Warszawa: AON.

16. Kacała, T., Dezinformacja i propaganda w kontekście zagrożeń dla bezpieczeństwa państwa. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, 2015, 2, 49-65, DOI: 10.15804/ppk.2015.02.03.
17. *Leksykon wiedzy wojskowej*, 1979, Warszawa: MON.
18. Libicki, M. C., 1995, *What is information Warfare?*, Washington: National Defense University.
19. Łukasik-Turecka, A., Disinformation in the Polish Media Space in the First Year of Russia's Full-Scale Aggression Against Ukraine, *Przegląd Strategiczny*, 2023, 16, 251-260, DOI: 0.14746/ps.2023.1.18.
20. Modrzejewski, Z., 2015, *Operacje informacyjne*, Warszawa: AON.
21. Modrzejewski, Z., *Działania psychologiczno-propagandowe w konfliktach zbrojnych*. Kwartalnik Bellona, 2017, 1, 129-143.
22. Modrzejewski, Z., 2018, *Dezinformacja w służbie walki informacyjnej* [w:] T. W. Grabowski, M. Lakomy, K. Oświecimski, red. *Bezpieczeństwo informacyjne w dobie postprawdy*, Kraków: Akademia Ignatianum, 91-117.
23. Modrzejewski, Z., 2020, *Militarne obszary komunikacji strategicznej*, Warszawa: ASzWoj.
24. Nowacki, G., Moch, N., 2019, *Koncepcja komunikacji strategicznej. Implikacje dla Polski*, Warszawa: WAT.
25. Nowak, A., 2007, *Działania psychologiczne w konfliktach zbrojnych*, Warszawa: AON.
26. Olechowski, A. P., *Dezinformacja i propaganda orężem wojny kognitywnej*. *Media i Społeczeństwo*, 2022, 17, 25-38, DOI: 10.5604/01.3001.0016.2564.
27. Olechowski, M., „Wojna psychologiczna” - próba zdefiniowania pojęcia. *Wiedza Obronna*, 2018, 1-2, 91-106. DOI: 10.34752/ahf8-sd31.
28. Pacek, P., 2022, *Informacja i psychologia na wojnie nowej generacji*, Warszawa-Siedlce: OW RYTM, UPH.
29. Podkowski, A., 1997, *Działania psychologiczne WP w walce zbrojnej*, Warszawa: AON.
30. *Regulamin Działań Wojsk Lądowych*, 2008, Warszawa: DWLąd.
31. Sobek, J. P., *Treści generowane przez sztuczną inteligencję w kontekście ochrony przed dezinformacją*. *Studia Bezpieczeństwa Narodowego*, 2024, 33, 69-89, DOI: 10.37055/sbn/188916.
32. Szymańska, N., *Dezinformacja jako narzędzie manipulacji medialnej*. *Roczniki Studenckie Akademii Wojsk Lądowych*, 2023, 7, 39-49.
33. Sun Tzu, 1994, *Sztuka wojny*, Warszawa: Przedświt.
34. Szpyra, R., 2003, *Militarne operacje informacyjne*, Warszawa: AON.
35. Toffler, A., Toffler, H., 2006, *Wojna i antywojna. Jak przetrwać na progu XXI wieku?*, Poznań: Kurpisz.
36. Wasiuta, O., Wasiuta, S., *Deepfake jako skomplikowana i głęboko fałszywa rzeczywistość*. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia de Securitate*, 2019, 9(3), DOI:10.24917/26578549.9.3.2.
37. Willa, R., *Dezinformacja, propaganda i walka psychologiczna podczas konfliktu w Zatoce Perskiej w 1990-1991*. *Dialogi Polityczne*, 2005, 5-6, 87-99, DOI: 10.12775/DP.2005.007.

38. Wrzosek, M., 2005, *Dezinformacja jako komponent operacji informacyjnych*, Warszawa: AON.
39. Wrzosek, M., 2018, *Wojny przyszłości: doktryna, technika, operacje militarne*, Warszawa: Fronda.